

klasične naobrazbe), Henryja Corbina (kao orijentalista širokog disciplinarnog interesa) i Béle Hamvasa (kao književnika, prevoditelja, polihistora i komparativnog religijologa), koji se dosad nisu izrijekom interpretirali u okviru perenijalne misli.

Vrijedan je doprinos i u komparativnom tumačenju triju područja: monomita (komparativne mitologije), opusa magnuma (duhovne alke-mije) i mističkog puta (*via contemplativa*). Osobita je vrijednost rukopisa uključivanje teme romana, koja inače pripada teoriji književnosti, u kontekst središnje teme djela.

Kada je riječ o središnjoj temi djela (koja predstavlja njegov lajtmotiv), treba reći da perenijalna filozofija u hrvatskoj znanstvenoj publicistici nije do sada bila sustavno obrađivana. Tematsku prazninu ispunili su tek rijetki prijevodi primarne literature perenijalista-traditionalista (René Guénon, Julius Evola, Béla Hamvas, Martin Lings), odnosno sekundarne (Aldous Huxley, *Perenijalna filozofija*, prev. Ljerka Duić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2012.). Iznimku predstavlja posve drugačije koncipirana knjiga – također prijevod – Williama Johnstona, *Mistična teologija – znanost ljubavi* (prev. Slobodan Stamatović, Demetra, Zagreb 2007.), koja ujedno zahvaća u područje apofatičke (negativne, niječne) teologije kao specifičnog ogranka teološkog korpusa povijesti zapadne teologije, ujedno i dijela korpusa perenijalne filozofije. Niz drugih djela koja se sadržajno nadovezuju na apofatičku tradiciju preveden je i objavljen u Hrvatskoj u posljednjih desetak godina (Willigis Jäger, Thomas Keating, Jim Marion, srednjovjekovni duhovni priručnik *Oblak neznanja* itd.), no ni jedno od tih djela ne referira se izravno problemski i izrijekom na korpus *philosophiae perennis*.

Poseban doprinos Bučanove knjige predstavlja razmatranje filozofijskog djela Marijana Cipre u kontekstu perenijalne misli, što je novost u interpretaciji tog hrvatskog autora i njegova osebujnog i vrijednog opusa. Autor Ciprino djelo razmatra u okviru dvaju temeljnih ograna perenijalne filozofije: evolucionističkog i devolucionističkog, dotičući se u manjoj mjeri i trećeg ogranka, onog tomiističkog. Svojim prikazom i interpretacijom ukazuje na isprepletenost tih značajki unutar Ciprina cjelovitog filozofijskog opusa, koji osim seminalne studije *Metamorfoze metafizike* sadrži niz opsegom manjih studija i prikaza u kojima razmatra autore srodne perenijalnoj tradiciji (Rudolf Steiner, Sri Aurobindo).

Ono što, uz tematiziranje perenijalne filozofije, spada u objedinjujući moment Bučanovih raznovrsnih ogleada i prikaza jest specifična uvjetovanost čovjekova bivanja, koja se uobičajeno imenuje latinizmom *condicio humana*. Bitna obilježja tog motiva autor sagledava u

kontekstu mita o čovjekovu padu, njegovu uspinjanju i konačnoj reintegraciji s Iskonom. Inovativnost i originalnost djela pronalazimo u interdisciplinarnom povezivanju teorije književnosti, filozofije i religijskih studija, kao i u pojedinim tezama, primjerice, tezi o književnom rodu romana kao vidu figure pada te tezi o srodnoj strukturi divergentnih pojava monomita, Velikog Djela i mističkog puta.

Na temelju svega rečenog, preporučam čitateljstvu ovo djelo čijim je objavljivanjem donekle nadoknađen manjak djela o perenijalnoj filozofiji u hrvatskoj nakladničkoj produkciji.

Nevad Kahteran

**Elizabeth Shaw, Derk Pereboom,
Gregg D. Caruso (ur.)**

**Free Will Scepticism
in Law and Society**

Challenging Retributive Justice

**Cambridge University Press,
Cambridge 2019.**

Knjiga *Free Will Scepticism in Law and Society* predstavlja zbornik radova čiji su urednici i autori najistaknutiji suvremeni skeptici u pogledu slobodne volje.¹ Stav od kojega u zborniku polaze jest da filozofske i znanstvene teorije pružaju snažnu i uvjerljivu argumentaciju u prilog usvajanju skeptičke perspektive i držeći ga se, upuštaju se u ono što će biti glavni predmet njihovih razmatranja: implikacije skepticizma u pogledu slobodne volje za društvo, moral i pravo. Prema tome, čitaoci u ovom zborniku neće pronaći detalje filozofske argumentacije na kojoj skeptici temelje svoju filozofsku orijentaciju.

O skepticizmu u pogledu slobodne volje i moralne odgovornosti govorimo u okviru debate o kompatibilnosti slobodne volje i determinizma. Skeptici su tradicionalno nazivani tvrdim deterministima jer su svoje inkompatibilističko stajalište branili pretpostavkom o istini determinizma. Raspravama o pojmu slobodne

¹ »Skeptici u pogledu slobode volje« je jezična konstrukcija koju u ovom tekstu koristimo da označimo autore zbornika. Dalje u tekstu na njih se referiramo izrazom »skeptici«.

volje tradicionalno su dominirala dva teorijska stajališta: libertarijanizam i kompatibilizam. U grubim crtama, kompatibilisti brane stav da su sloboda volje i moralna odgovornost kompatibilni s pretpostavkom istine determinizma. Libertarijansko je stajalište inkompatibilističko stajalište koje brani slobodnu volju tvrdeći da ona isključuje determinizam. Inkompatibilistička stajališta koja poriču slobodu volje kroz povijest su filozofije imala tek nekolicinu predstavnika.

Međutim, tijekom posljednjeg se desetljeća u suvremenoj filozofskoj literaturi javio značajan broj autora koji iznose snažne filozofske argumente u prilog skepticizma u pogledu slobode volje. Najznačajniji predstavnici ove nove struje tvrdog determinizma su, među ostalima, autori i urednici ovog zbornika.

Uvodnim tekstom urednici upoznavaju čitaoca s bazičnim pretpostavkama na kojima će počivati istraživanja sadržana u zborniku pred nama. Pretpostavlja se opća odredba slobodne volje koja uključuje zahtjev da subjekt djelovanja nad svojim postupcima ispolji *kontrolu* nužnu za *moralnu odgovornost* u smislu *osnovne zasluge* (*basic desert*). Prema takvom shvaćanju, osoba je moralno odgovorna za počinjeni postupak ako razumije da taj postupak zavisi od nje na takav način da je *zaslužila* osudu ili pohvalu, odnosno kaznu ili nagradu. S obzirom na to da je riječ o gruboj definiciji slobodne volje koja ne proturječi definicijama slobodne volje dominantnim u tradicionalnim, ali i suvremenim debatama o problemu kompatibilnosti, čitalac može uvidjeti relativnu otvorenost suvremenih skeptika za komunikaciju s rivalskim pozicijama.

Skeptici tvrde da su naši postupci posljedica čimbenika koji su izvan naše kontrole te da ljudi nikada nisu moralno odgovorni za svoje postupke u smislu koji izražava tradicionalni pojam moralne odgovornosti. U tom stavu ne odstupaju od svojih prethodnika, klasičnih tvrdih determinista. Međutim, suvremeni skeptici nisu skloni eksplicitno tvrditi istinu determinizma. Suvremena skeptička stajališta karakterizira to što ih, za razliku od svojih prethodnika, ne temelje na istini determinizma. Suvremeni tvrde deterministi agnostici su u pogledu istine determinizma, te svoj stav brane bez obzira na to je li svijet deterministički ili indeterministički. Stoga im priliči naziv *tvrdi inkompatibilisti*.

Uvodne pretpostavke sugeriraju pitanje koje će biti okosnica zbornika: je li pravedno i pravično smatrati osobu odgovornom za postupak koji je posljedica faktora koji su izvan njene kontrole?

Ako su skeptici u pravu, onda *zasluga* kao dominantni princip propisivanja krivičnih sankcija u angloameričkom zakonodavstvu,

ali i u zakonodavstvima drugih država, gubi svoje opravdanje. Spomenuti princip dovodi se u vezu s retributivističkom teorijom kazne. Iako ne postoji jedinstveno određenje pojma retribucije u pravnom kontekstu, urednici se odlučuju za smisao retribucije koji je, kako tvrde, široko prihvaćen. Takvo opravdanje kazne ne poziva na dobra poput sigurnosti društva ili moralnog poboljšanja prijestupnika, već isključivo na *zaslugu*. Država ima moralnu dužnost kazniti prijestupnike zato što su *zaslužili* bol, deprivaciju ili smrt. Izvan toga, kažnjavanje nema drugu svrhu.

S obzirom na to da kažnjavanje ili sankcioniranje prijestupnika mora imati valjano opravdanje da bi se moglo govoriti o pravednom kaznenopravnom sistemu, autori u zborniku inzistiraju na tome da puka mogućnost da ljudi posjeduju slobodnu volju u gorespomenutom smislu nije dovoljna za pružanje legitimiteta kažnjavanju. Ako prihvatimo da je opravdano sumnjati u slobodu volje i moralnu odgovornost u smislu zasluge, pred autorima ostaje izazov osiguravanja etički obranljive i praktično izvodive alternative retributivnom kažnjavanju. Imajući u vidu njihovu pretpostavku da filozofski i empirijski argumenti protiv slobodne volje urušavaju sam temelj postojećih pravnih sistema, čitalac može očekivati prijedloge radikalnih reformi.

Zbornik se sastoji od osam poglavlja podijeljenih u tri tematske skupine koje zajedno čine koherentnu cjelinu. Prvi dio otvara kritika koju skeptici predstavljaju kao jednu od najvećih prepreka na putu prihvaćanja skepticizma u pogledu slobode volje: mračne prognoze u pogledu implikacija njihovih stajališta za društvo, moralne i pravne prakse, način na koji percipiramo sebe i druge. Prvi tekst prvog dijela, filozofa Saula Smilanskog, nesumnjivo je jedan od najznačajnijih tekstova ovog zbornika. Postavljajući izazove pred filozofe koji zauzimaju optimistički stav u pogledu implikacija skeptičkih stajališta, Smilansky diktira pravac u kojem će se skeptički odgovori u ovom zborniku kretati. Iznoseći sedam razloga, kako filozofskih, tako i pragmatičkih, ukazuje na to da optimistička skeptička struja ne posjeduje pojmovne i etičke resurse kojima bi osigurala deontološka ograničenja koja se tiču kazne. Postavljanje deontoloških ograničenja za skeptike je važan poduhvat jer bi njihova stajališta sačuvalo od prigovora koji se tradicionalno upućuju utilitarizmu, poput onog da dopušta kažnjavanje nevinih. Međutim, kako tvrdi Smilansky, u svijetu bez slobodne volje i moralne odgovornosti nevinu su svi. Kao jedino plauzibilno rješenje izazova koji se postavljaju pred skeptike, Smilansky predlaže usvajanje *iluzionizma*. U pitanju je gledište da iz praktičnih razloga treba sačuvati iluziju

slobodne volje, shodno tome i prakse koje na njoj počivaju.

Umjesto da debatu kojoj je zbornik posvećen otvore tekstom nekog od brojnih filozofa koji argumentiraju iz rivalskog tabora, urednici ga otvaraju radom jednog od skeptika u pogledu slobodne volje. Na taj način postižu dva cilja: omogućuju čitaocu uvid u raznovrsnost skeptičkih pogleda na retributivnu pravdu; otvaraju prostor za interni dijalog skeptički nastrojenih filozofa i tako eliminiiraju potrebu za ponovnim opravdavanjem polaznih skeptičkih pretpostavki, što je najefikasniji način da se osigura daljnji razvoj neke filozofske pozicije. Imajući u vidu da je teorijska struja tvrdih indeterminista u posljednjoj dekadi u značajnoj mjeri dobila na popularnosti, ovaj zbornik predstavlja važan doprinos razumijevanju praktičnih implikacija dovođenja slobodne volje u pitanje.

Filozofi Gregg Caruso i Bruce Waller, za razliku od pesimista Smilanskog, u druga dva poglavlja prvog dijela zauzimaju optimistički stav u pogledu praktičnih implikacija skepticizma. Optimistički skeptički stav uvjerljivo dominira zbornikom. Caruso predočava filozofske i empirijske razloge u prilog gledišta da vjerovanje u slobodnu volju i moralnu odgovornost treba napustiti kao dio konzervativnog pogleda na svijet. Suprotno pretpostavkama iluzionista i pobornika slobodne volje, odustajanje od ovih uvjerenja niti će prouzrokovati nihilizam i očaj, niti potaknuti antisocijalno ponašanje, niti ugroziti ljudsko dostojanstvo i mogućnost proporcionalnog kažnjavanja. Naprotiv, našu će pažnju usmjeriti na prave uzroke kriminaliteta, siromaštva, nejednake raspodjele bogatstva i nejednakosti u obrazovanju.

Waller polazi od pretpostavke da je retribucija posljedica želje da se bol uzvrat. Kako tvrdi, retributivne emocije su nam potrebne, ali moraju biti osigurani mehanizmi koji će ih držati pod kontrolom. Suprotno tome, neoliberalne kulture teže da zarad političke koristi osnaže te emocije. Vodeći se linijom argumentacije nalik Carusovoj, kritiku neoliberalnih kultura dovodi u vezu s pretpostavkom o slobodnoj volji. Pritom na umu ima vrlo specifično shvaćanje pojma koje nalikuje nekim verzijama libertarijanskog shvaćanja slobodne volje. Takvo razumijevanje slobodne volje, kako tvrdi, predstavlja osnovu psiholoških i kulturnih faktora koji održavaju retributivni sistem: uvjerenje da sami sebe stvaramo, kruti individualizam, vjerovanje u pravedni svijet i moralnu odgovornost. Inzistiranje na društvenim uzrocima ponašanja vodilo bi k vidljivosti društvene međupovezanosti i konačno napuštanju tradicionalnog shvaćanja moralne odgovornosti i retributivnog kažnjavanja.

Drugi dio zbornika posvećen je skeptičkim alternativama retributivnoj teoriji kazne. Ovaj dio zbornika otvara najzvučnije ime među suvremenim skepticima u pogledu slobodne volje i moralne odgovornosti, Derk Pereboom. U svom tekstu iznosi *analogiju s karantenom* na koju će se nadovezivati filozofi u potonjim tekstovima. Pereboom polazi od pretpostavke da je legitimno izolirati prenosiocje opasnih bolesti da bi se društvo zaštitilo od zaraze, usprkos tome što oboljeli ne *zaslužuju* biti izolirani. Primijetit ćemo da reakcija društva na pandemiju bolesti izazvane koronavirusom podupire ovu pretpostavku. Nadalje, po analogiji s karantenom, Pereboom izvodi legitimnost lišavanja slobode onih koji predstavljaju opasnost po druge ljude, iako nisu *zaslužili* da budu lišeni slobode. U oba je slučaja krajnji cilj izlječenje oboljelog, odnosno pripreme prijestupnika za reintegraciju u društvo. Opravdanje za ovakav tretman prijestupnika nalazi u pravu na samoobranu koje važi uvjetno, u slučaju susreta s neposrednom opasnošću. Na taj način ne bi postojala osnova za primjenu mjera strožih od neophodnog za postizanje društvene sigurnosti i, kako se Pereboom nada, bio bi izbjegnut *prigovor upotrebe* na koji su osjetljivi čisto konzekventijalistički sistemi društvene kontrole. Mjera općeg zastrašenja je pogrešna jer zarad dobrobiti drugih ljudi dopušta nanošenje štete onima koji se s time nisu suglasili.

Iako načelno suglasan s Pereboomovom analogijom karantene, Vilhauer iznosi deontološko opravdanje kazne iz pozicije društvenog ugovora. Njegovo gledište inspirirano je rawlsovskom verzijom Kantova principa o tretiranju ljudi kao svrhe, a ne samo kao sredstva, poštovanjem njihovog racionalnog pristanka na kaznu. Rawlsovska teorija društvenog ugovora omogućuje mu analizirati pojam zasluge i napravi distinkciju između zasluge zasnovane na djelovanju i zasluge zasnovane na osobnosti. Pozivajući se na potonji pojam, koji nije u sukobu sa skepticizmom u pogledu slobodne volje, brani stav da prijestupnici mogu biti kažnjeni, a da njihovo pravo na poštovanje osobnosti bude uvaženo, odnosno, ljudska prava i poštovanje osobnosti mogu biti očuvani u okviru skeptičkog pristupa kažnjavanju jer nisu zasnovani na našim postupcima, već na činjenici da smo osobe.

Kevin Murtagh u trećem tekstu drugog dijela izražava suglasnost s većinom Pereboomovih stavova, međutim, smatra da mjere koje ne uključuju i mjere općeg zastrašenja nisu dovoljne za dobru socijalnu politiku. Murtagh smatra da je uspostavljanje restrikcija na primjenu općeg zastrašenja preuranjena reakcija usprkos *prigovoru upotrebe*. Ako kaznu shvatimo kao kompleksnu društvenu instituciju te je sagledamo u njoj punoj kompleksnosti

unutar nekog pravičnog pravnog sistema, uvidjeli bismo da ne bi dolazilo do njene nedopuštive upotrebe.

Ono što je zajedničko predstavljenim stajalištima o opravdanosti kažnjavanja okrenutost je prema budućnosti i usmjerenje na prijestupnika. To ih, s jedne strane, razlikuje od retributivnih teorija kazne koje su okrenute prošlosti i počinjenom zločinu. S druge strane, čini ih osjetljivim na prigovore koji se tradicionalno upućuju konzekventijalističkim teorijama. Konzekventijalisti te prigovore uglavnom nastoje zaobići uključivanjem nekih od retributivnih elemenata u svoju perspektivu. Međutim, skeptici u pogledu slobodne volje nemaju tu opciju, što njihova nastojanja da sačuvaju ljudska prava i poštovanje osobnosti čini dodatno intrigantnim.

Treći dio posvećen je razmatranjima koja se tiču reformi krivičnog pravnog sistema. Dalekosežnost implikacija skeptičkih pretpostavki sugerira nam sama lista autora. Pored filozofkinje Farah Focquaert, svoj doprinos temi daju psihijatar John Callender, ali i pravnici Michael Louis Corrado i Elizabeth Shaw. Izjašnjavajući se kao skeptik u pogledu slobodne volje, Corrado se odlučuje napustiti i sam izraz »kazna«, smatrajući da on pojmovno uključuje retribuciju. Međutim, Corrado eksplicira svoje nezadovoljstvo idejom o napuštanju kazne u prilog preventivnih tehnika. Rješenje nalazi u tome što umjesto o kazni, govori o korekciji, koju ipak određuje kao primjenu strogog tretmana nad prijestupnicima. S obzirom na to da korekcija ne uključuje retribuciju, pitanje koje će voditi istraživanje ne tiče se moralne odgovornosti, već toga tko je podložan korigiranju, a tko nije. Cilj je korekcije ispraviti motivacijske pogreške prijestupnika, ali i sačuvati njegovo dostojanstvo time što će uvijek za cilj imati njegovu dobrobit. Korekcija bi tako, uslijed dobrobiti koje pruža prijestupnicima, ali i zajednici, imala primat u odnosu na prevenciju. Generalni stav zajednice prema prijestupniku bi, stoga, nalikovao optimističkom stavu roditelja prema djetetu.

Psihijatar Callender u svom tekstu predstavlja tri klinička slučaja koja bi trebala posvjedočiti stav da je mentalni poremećaj nužni uzročni faktor objašnjenja kriminalnog ponašanja subjekata. Prva dva klinička slučaja pokazuju da kažnjavanje prijestupnika kod kojih je prisutan neki vid mentalnog oboljenja može dovesti do tragičnih ishoda: prijestupnici su u oba slučaja izvršili samoubojstvo u zatvoru. Callender smatra da je opći zaključak koji možemo izvesti iz ovih slučajeva da retributivna kazna gubi jasnu svrhu u slučajevima u kojima su prisutni mentalni poremećaji, a nisu ispunjeni standardni uvjeti za neuračunljivost koja bi isključila krivnju. Štoviše, nanosi se šteta individuama koje su već oštećene i ko-

jima je potrebna adekvatna terapija i njega. Adekvatan im se tretman može omogućiti ako uspostavimo suptilnije distinkcije među različitim klasama prijestupnika. Zarad humanijih i efektivnijih posljedica, treba napustiti pravne pojmove i definicije neuračunljivosti u prilog terapijskom pristupu slučajevima gdje je mentalni poremećaj nužni uzročni faktor.

Elizabeth Shaw u četvrtom tekstu drugog dijela tvrdi da odbacivanje slobodne volje i moralne odgovornosti ne znači da moramo odbaciti i uvjete za propisivanje kaznenopravne odgovornosti (*actus reus, mens rea*) na sudu. Neki su od neretributivnih razloga u prilog ovih uvjeta vrijednost slobode (*liberty*) koju nam garantiraju ljudska prava i moralna komunikacija. Konačno, Farah Focquaert nudi tentativnu listu skeptičkih pristupa kaznenopravnom sistemu. Na toj listi nalaze se neki od modela koje predlažu autori tekstova ovog zbornika: model iluzionista, model neretributivne moralne odgovornosti koja je orijentirana prema budućnosti, model simbolične odgovornosti koji se oslanja na ljudska prava, i model kaznenopravnog sistema bez krivnje koji prepoznaje uzročnu, ali ne i moralnu odgovornost. Cilj je njenog teksta razmatranje etičkih implikacija predloženih pristupa kazni da bi se došlo do zaključka o njihovoj prihvatljivosti. Zaključuje da inovativni kaznenopravni sistemi u najmanju ruku moraju prepoznati značaj uzročne odgovornosti, ohrabrivati prestupnike da preuzmu odgovornost za svoje buduće postupke, a za cilj moraju imati i oporavak žrtve, restituciju, restoraciju primjenom mehanizama koji su okrenuti prema budućnosti.

Ova knjiga predstavlja primjer literature koja podjednako može biti interesantna i čitaocima neupućenim u detalje filozofske argumentacije koja prethodi razmatranju praktičnih implikacija filozofske pozicije skepticizma u pogledu slobodne volje. Štoviše, ona može biti izvor dragocenih uvida ne samo filozofima nego i nefilozofima zainteresiranim za teorije kaznenog prava, kazne i penologiju.

Međutim, prihvatljivost zaključaka koje iznose autori ovog zbornika zavise od čvrstog stava u pogledu rješenja filozofskog problema kompatibilnosti. Netko tko nije upoznat s detaljima ove tradicionalne filozofske debate, na osnovi zbornika stekao bi dojam da je spomenuti problem riješen, ali to nije slučaj. Već smo spomenuli da definicija slobodne volje koja uključuje zahtjev za kontrolom, od koje autori eksplicitno polaze, dopušta da se pojam kontrole shvati na različite načine. Ipak, gotovo su svi autori eksplicitno ili implicitno pojam slobodne volje razumjeli na način koji karakterizira libertarijanske teorije, zanemarujući kompatibilistička rješenja kao nedovoljno »duboka«. Posrijedi je nadiđena kritika

koja ne uzdrma savremeni kompatibilizam, stoga, čitaoci nakloni kompatibilizmu stajališta izložena u zborniku vjerojatno neće naći uvjerljivim i relevantnim. Skeptici u zborniku posebno inzistiraju na tome da, usprkos odbacivanju pretpostavke o slobodnoj volji, možemo sačuvati pravo na slobodu (*liberty*), autonomiju i dostojanstvo. Čak i pod pretpostavkom plauzibilnosti njihovih insistiranja, ostaje nejasno zašto bismo se zadovoljili simulakrumom uobičajenog shvaćanja djelovanja, ako nismo iscrpili sve teorijske resurse za njegovu obranu.

Imajući u vidu motivaciju optimističnih skeptika koja uključuje iznalaženje moralnog opravdanja za humanije ophođenje prema prestupnicima, ova provokativna kolekcija tekstova potaknut će mnoštvo različitih intuicija kod čitaoca, od kojih će se neke makar na trenutak međusobno sukobiti, bez obzira na naklonjenost skeptičkom ili nekom drugom »taboru«.

Jelena Mijić

António Damásio

The Strange Order of Things

Life, Feeling, and the Making of Cultures

Pantheon Books, New York 2018.

António Damásio, portugalsko-američki neuroznanstvenik, profesor Odsjeka za filozofiju Sveučilišta u Južnoj Kaliforniji i čelnik Instituta za mozak i kreativnost, jedan je od vodećih neuroznanstvenika današnjice. Uz veliki broj stručnih radova, napisao je nekoliko znanstveno-popularnih knjiga: *Descartes' Error* (1994.), *The Feeling of What Happens* (1999.), *Looking for Spinoza* (2003.), *Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain* (2010.) i *The Strange Order of Things: Life, Feeling, and the Making of Cultures* (2018.). Može se reći da su emocije (osjećaji) jedna od glavnih tema koje se provlače kroz sve njegove publikacije, što za veći broj autora druge polovice 20. stoljeća, koji se bave neuroznanostima, nije uobičajeno.

Neke se od najtrajnijih i (neopravdano) najkontroverznijih dihotomija u znanosti zasni-

vaju između urođenog i stečenog, kao i racionalnog i emocionalnog, a veliki dio Damásiove opusa tiče se upravo odnosa između uma i emocija. U klasičnoj ekonomiji i u društvenim znanostima uopće, ponašanje i donošenje odluka mahom su analizirani i konceptualizirani kao da nemaju puno veze s emocijama, već pretežito ili čak isključivo s logičkim (racionalnim) mišljenjem. U pitanju je tzv. klasični model racionalnog izbora, u čijem se središtu nalazi *Homo economicus* – biće koje uvijek poštuje i slijedi norme racionalnosti. Uslijed doprinosa kognitivnih psihologa, naročito nakon čuvenih radova Kahnemana i Tverskog (Daniel Kahneman, Paul Slovic, Amos Tversky, *Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases*, Cambridge University Press, New York 1982.), počela se razvijati bihevioralna ekonomija te je ubrzo postalo jasno da čovjek, kao isključivo racionalno biće, ne može funkcionirati u realnome svijetu. To znači da na donošenje odluka individue utječu i emocije koje su najčešće shvaćene kao nešto iracionalno, opasno i loše, premda se radi o utjecaju na (tzv. racionalno) odlučivanje.

Descartesov dualizam, Damásio naziva »greškom« i simbolom mnogih daljnjih ideja o tijelu i duhu, odnosno o mozgu i umu (António Damásio, *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, Penguin, New York 1994.). Ovaj kontrast između mislećih i nemislećih čovjekovih dijelova, posljedica je pogrešnog razlikovanja tijela, kao vidljivog i mehaničkog, i uma, kao nevidljivog i duhovnog elementa ljudskog iskustva, što je sugeriralo da logičko zaključivanje i moralno rasuđivanje mogu postojati odvojeno od tijela, a samim time i odvojeno od ljudskih emocija. Zato je kartezijanska ideja o neutjelovljenom umu predstavljala veliki teret za razvoj biologije, psihologije, medicine i društvenih znanosti. Jednostavno rečeno, um nema primat nad tijelom, kao ni razum nad emocijama, a čak su i ove dihotomije pogrešno koncipirane. Budući da su emocije najvjerojatnije evoluirale prije svijesti te su stalno vršile utjecaj na svjesni um, Damásio ih naziva »internim vodičima« ljudskog ponašanja. Također, u svojoj prvoj knjizi (A. Damásio, *Descartes' Error*) spominje i hipotezu o »somatskim markerima«, preko kojih želi pokazati da emocionalni procesi utječu na ponašanje ili da njime čak i rukovode, a isto vrijedi i za donošenje odluka. Drugim riječima, emocije su neka vrsta »prozora« koji omogućava pogled na konstantnu ili »neprekidno ažuriranu« sliku strukture i stanja tijela, tako da logičko zaključivanje i moralno rasuđivanje ne mogu postojati odvojeno od tijela, a samim time i od ljudskih emocija. Isto tako, pogrešno je ontološki razdvajati svijest i emocije. Naime, Damásio smatra da je svijest osjećaj o onome što se do-